Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology
Vol.7, No.12, Spring & Summer 2026, 383-419
jcst.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/jcst.2026.91350.1291

ATU PRESS

Original Research
Accepted: 15/09/2026
Revised: 01/08/2026
Received: 05/02/2026
ISSN: 2717-1108
eISSN: 2717-1116

A Comparative Analysis of Shiʿi and Sunni Perspectives on the Validity of the Companions' Action in Selecting the Caliph, with Emphasis on Qur'an 3:110

Alborz Mohaghegh Garfami *
PhD Student, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

Farhad Amoorezaei
Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ilam University, Ilam, Iran

Abstract

One argument some scholars have advanced for the validity of the Companions' action in selecting the first caliph rests on Qur'an 3:110: the description of the Prophet's Companions as "the best community" (khayra ummah) and their fulfillment of the duty of enjoining right and forbidding wrong are taken to show that their choice of caliph was correct, since otherwise they would have committed a wrong. The study aims to analyze and assess the claim that the Companions' action in selecting the caliph was valid on the basis of Qur'an 3:110. Drawing on documentary sources, the study adopts a descriptive-analytical method and a comparative approach. The substantive pillars of the claim are divided into three: (1) the Companions are the addressees of the verse; (2) "goodness" (khayriyya) is an ontological attribute; and (3) the Companions enjoined every right and forbade every wrong. Since the claim requires all three, each is then analyzed logically. Because goodness in the verse is relative and the description conditional, its addressees are all those who fulfill the duty of enjoining right and forbidding wrong, and this attribute cannot be established for all the Companions. Moreover, relative praise of individuals does not entail their infallibility. Historical evidence does

*Corresponding Author: mohaghegh.garfami@mail.um.ac.ir
How to Cite: Mohaghegh Garfami, A., Amoorezaei, F. (2026). A Comparative Analysis of Shiʿi and Sunni Perspectives on the Validity of the Companions' Action in Selecting the Caliph, with Emphasis on Qur'an 3:110. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology. 7 (12).* 383-419. DOI: 10.22054/jcst.2026.91350.1291

not support the view that all the Companions agreed on the selection of the caliph; consequently, Qur'an 3:110 cannot validly be invoked to establish the correctness of their action in this matter.

Introduction

According to a number of scholars, one argument for the legitimacy of the actions of those who pledged allegiance to the first caliph rests on Qur'an 3:110: "You are the best community ever brought forth for mankind: you enjoin what is right, forbid what is wrong, and believe in God." Some Sunni scholars have used this verse as independent evidence against Imam ʿAlī's right to succeed the Prophet immediately. They argue that, since God praised the Muslim community in this verse, the people's pledge of allegiance to Abū Bakr was valid; had ʿAlī been entitled to the immediate caliphate, such praise would not have been bestowed on a community that pledged allegiance to Abū Bakr. Sunni legal theorists have also invoked the verse to establish the authority of the consensus and the Sunna of the Companions, so that every instance of their agreement would be religiously legitimate, and Sunni theologians have used it to support the probity of the Companions and the prohibition of disparaging them. Shiʿi scholars, for their part, have mostly rebutted the use of the verse for the authority of consensus, often polemically, and have paid less attention to its theological bearing on the legitimacy of the first caliphate. The present study aims to analyze and assess the claim that the Companions' action in selecting the caliph was valid on the basis of this verse.

Literature Review

Two studies are particularly relevant to this research. Rahman ʿAshriyeh et al. (2023), in "An Analytical Evaluation of the Instance of the Verse 'Kuntum Khayra Ummah' with a Hermeneutic Approach to the Station of Imamate and Wilāya," argue that the Imams of the Ahl al-Bayt are the most complete instance of the verse; their argument appears to rest on equating the goodness in the verse with the sense of the partitive "min" in Qur'an 3:104. Mahrous Abū Qurah (1992), in "Tafsīr Qawlihi Taʿālā: Kuntum Khayra Ummah," briefly examines various aspects of the verse through ijtihād-based exegesis, including its connection with the preceding verses, Sunni interpretations of "kuntum," and subsidiary rulings on enjoining right

and forbidding wrong. Hanif Fetriani analyzes al-Ījī's argument from the Companions' consensus for the caliphate of Abū Bakr without reference to the Qur'an, and several Persian works on the probity of the Companions and the authority of consensus discuss the use of the verse only briefly. No independent study has yet analyzed the Sunni claim regarding the legitimacy of the first caliphate on the basis of Qur'an 3:110. The contribution of this study lies in its logical analysis of the pillars of this argument, its examination and critique of both the stated and the possible evidence for each pillar, and its interdisciplinary use of exegetical, legal-theoretical, theological, and hadith sources.

Methodology

This study adopts a comparative approach and a descriptive-analytical method based on documentary sources. To evaluate the claim, its substantive pillars are divided into three: (1) the referent of "you" in "kuntum" and of "community" in "khayra ummah" is all the Companions of the Prophet who pledged allegiance to Abū Bakr; (2) "goodness" (khayriyya) signifies the ontological validity of all their actions; and (3) the Companions enjoined every right and forbade every wrong. Only if all three pillars are established would the argument be logically consistent. The study therefore first sets out the stated and possible evidence for each pillar and then analyzes and evaluates the validity of each piece of evidence.

Conclusion

The analysis shows that exegetes disagree on the referent of "you" and "community" in the verse, which have been identified variously as the Ahl al-Bayt, the entire community, some of its members, the community of the Prophet's time, or the Emigrants. The preferred view is that the addressees are all those who fulfill the duty of enjoining right and forbidding wrong, and that their goodness derives from this very act; mere companionship with the Prophet therefore confers neither superiority nor the validity of all one's actions. Moreover, the claimed agreement of the Companions did not occur: historical reports name many who refused allegiance to Abū Bakr, including Fāṭima, Salmān, Abū Dharr, al-Miqdād, ʿAmmār, and Saʿd ibn ʿUbāda, and ʿUmar himself later described the selection as hasty.

The goodness of the community is also relative and conditional. The contrast with the People of the Book and the circumstantial clause "you enjoin what is right" show that the verse praises the Muslim community as a whole relative to other nations, on condition that it fulfills this duty and believes in God. Qur'anic verses and historical reports attributing serious wrongdoing to some Companions are incompatible with the claim that all their actions were valid, and reason shows that relative praise does not entail infallibility. Nor can the definite article in "al-maʿrūf" and "al-munkar" be read as comprehensive, since it denotes the genus; and since a description has no contrary implication (mafhūm al-mukhālafa), the verse cannot establish the first caliphate by implication.

The study concludes that invoking Qur'an 3:110 for the validity of the Companions' action would require that they be the addressees of the verse, that their goodness confirm all their actions, and that they enjoined every right and forbade every wrong; none of these conditions is met. The verse explains the superiority of the Muslim community over other nations, a superiority that becomes actual only when the practice of enjoining right and forbidding wrong prevails within it.

Keywords: Consensus of the Companions; Qur'an 3:110; Khayra Ummah; Enjoining Right and Forbidding Wrong; Selection of the Caliph.

مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۶
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۴
ISSN: ۲۷۱۷-۱۱۰۸
eISSN: ۲۷۱۷-۱۱۱۶

پژوهشنامهٔ کلام تطبیقی شیعه
دوره ۷، شماره ۱۲، بهار و تابستان ۱۴۰۵، ۳۸۳-۴۱۹
jcst.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/jcst.2026.91350.1291

تحلیل تطبیقی دیدگاه فریقین درباره اعتبار عمل صحابه در انتخاب خلیفه با تأکید بر آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران

البرز محقق گرفمی * دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث. دانشکده الهیات و معارف اسلامی. دانشگاه فردوسی مشهد. مشهد. ایران

فرهاد عمو رضایی استادیار گروه معارف اسلامی. دانشکده الهیات و معارف اسلامی. دانشگاه ایلام. ایلام. ایران

چکیده

یکی از دلایلی که شماری از دانشوران برای اثبات صحت عمل صحابه در انتخاب خلیفه اول به آن استناد کرده‌اند، مدلول آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران است؛ به این بیان که توصیف صحابه رسول خدا (ص) به «خَیْرَ أُمَّةٍ» و ادای فریضه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر توسط آنان، نشانگر صحت عمل آنان در انتخاب خلیفه است، چه اینکه اگر چنین نبود، آنان دچار عمل منکری شده بودند. هدف این پژوهش، تحلیل و اعتبارسنجی ادعای صحت عمل صحابه در انتخاب خلیفه با استناد به آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران است. این پژوهش با بهره از منابع اسنادی و به روش توصیفی ـ تحلیلی و با رویکرد تطبیقی انجام شده است. برای این منظور، ارکان محتوایی ادعا در سه رده تقسیم شده‌اند: ۱) مخاطب بودن صحابه در آیه؛ ۲) تکوینی بودن مفهوم خیریّت؛ و ۳) امر به تمامی معروف‌ها و نهی از تمامی منکرها توسط صحابه. اثبات ادعا مستلزم اثبات هر سه مؤلفه است؛ از این رو، در گام بعد هر یک از آن‌ها تحلیل منطقی شده است. با توجه به نسبی بودن مفهوم خیریّت و مشروط بودن وصف، مخاطب آیه تمامی افرادی هستند که به ادای فریضه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر می‌پردازند و این صفت برای تمامی صحابه قابل‌اثبات نیست. همچنین میان مدح نسبی افراد و خطاناپذیری آنان ملازمه‌ای وجود ندارد. بر اساس شواهد تاریخی نمی‌توان پذیرفت که تمامی صحابه در انتخاب خلیفه نظر واحدی داشتند؛ ازاین‌رو، استناد به آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران برای اثبات صحت عمل صحابه در این زمینه، اعتبار ندارد.

کلیدواژه‌ها: اجماع صحابه، آیه ۱۱۰ آل‌عمران، خیر امه، امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر، انتخاب خلیفه.

* نویسنده مسئول: mohaghegh.garfami@mail.um.ac.ir

۱. مقدمه

به گواهی گزارش‌های تاریخی، پس از رحلت رسول خدا (ص)، عده‌ای در محل برپایی جلسات بنی ساعده به شکل مراقبت شده‌ای گرد هم آمدند تا جانشینی پس از ایشان برای رهبری سیاسی امت اسلامی تعیین نمایند (ر.ک: ابن کثیر، ۱۴۰۸ :۵/ ۲۶۵-۲۶۸). شماری از انصار نیز در گفتگوهای خود نیز این هدف را دنبال می‌کردند که ناگهان از جلسه مخفیانه سقیفه بنی ساعده آگاه شده و خود را با شتاب به آن محل رساندند. ابوبکر بن ابی قحافه، عمر بن خطاب، سالم مولی ابو حذیفه و گروهی از مهاجران، در شمار افرادی بودند که پس از گذشت بخشی از جلسه به آن پیوستند. پس از گفتگوها و رخ دادن بعضی کشمکش‌ها درنهایت ابوبکر بن ابی قحافه برای تصدی رهبری امت اسلام انتخاب شد (ر.ک: طبری، ۱۴۰۷ :۲/ ۲۴۲-۲۴۴؛ ابن اثیر، ۱۴۱۷ :۲/ ۱۸۷-۱۸۸).

برخی از دانشوران بر آن شدند که با استناد به ادله گوناگون لفظی و لبّی، فرآیند انتخاب خلیفه را موجه نمایند. در این روند، یکی از مهم‌ترین دلایل آنان، استناد به عمل صحابه بود. در این دیدگاه، یکی از دلایلی که می‌تواند عمل بیعت‌کنندگان با خلیفه نخست را به شکل عملی مشروع و دارای حجیّت، موجه سازد، استناد به آیه ذیل است:

«كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتابِ لَكانَ خَيْراً لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَ أَكْثَرُهُمُ الْفاسِقُونَ؛ شما بهترین امتی بودید که به سود انسان‌ها آفریده شده‌اند؛ (چه اینکه) امربه‌معروف و نهی از منکر می‌کنید و به خدا ایمان دارید. و اگر اهل کتاب، (به چنین برنامه و آیین درخشانی،) ایمان آورند، برای آن‌ها بهتر است. (ولی تنها) عده کمی از آن‌ها با ایمان‌اند، و بیشتر آن‌ها فاسق‌اند» (آل‌عمران: ۱۱۰).

در تراث تفسیری و کلامی اهل سنت این دیدگاه وجود دارد که مخاطب در این آیه، اصحاب رسول خداست که بهترین افراد امت نیز بوده‌اند (برای نمونه ر.ک: طبری، ۱۴۱۲ : ۴/ ۲۹؛ طبرانی، ۲۰۰۸: ۲/ ۱۱۰؛ هیثمی، ۱۹۹۷: ۲/ ۵۳۲؛ علانی، ۱۴۰۷: ۵۶؛ الخمیس، ۱۴۲۰: ۱۹۷). قدر مشترک تمام این تفاسیر آن است که صحابه رسول خدا (ص) پس از

رحلت ایشان، در بیعت با خلیفه نخست، اتفاق‌نظر داشتند و ازآنجاکه پروردگار، آن‌ها را مدح نموده، پس باید عمل آنان در بیعت با ابوبکر صحیح باشد. مفسرانی دیگر نیز مدلول آیه را بیانگر صحت تمامی رفتار و گفتار صحابه دانسته‌اند (ن.ک: بغوی، ۱۴۲۰: ۱/ ۴۹۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۲/ ۳۳؛ سیوطی، ۲۰۰۷: ۷۲؛ ابوحیّان، ۱۴۲۰: ۳/ ۲۹۹).

در شماری از روایات تفسیری شیعی نیز مراد از مدح شدگان در آیه، اهل‌بیت علیهم‌السلام معرفی شده است (برای نمونه ر.ک: قمی، ۱۴۰۴: ۱/ ۱۱؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۱/ ۱۹۵). در تفاسیر شیعی با گرایش فقهی نیز از آیه برای اثبات اصل وجوب فریضه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر بهره برده شده است (ر.ک: قطب راوندی، ۱۴۰۵: ۱/ ۳۵۸؛ مقدس اردبیلی، بی‌تا: ۳۲۲؛ فاضل مقداد، ۱۳۶۵: ۲/ ۳۷۵). برخی از متکلمان سترگ شیعی نیز از این آیه برای اثبات عصمت معصومان (ع) بهره برده‌اند (ر.ک: علامه حلّی، ۱۴۰۹: ۱۰۷). به این بیان که مصداق انحصاری عبارت «خَیْرَ أُمَّةٍ» را معصومان (ع) دانسته‌اند.

شماری از اصولیان اهل سنت، از آیه برای اثبات حجیت اجماع یا سنت صحابه بهره برده‌اند. (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۵: ۱۷/ ۱۶۹؛ بزدوی، بی‌تا: ۲۴۵؛ سرخسی، ۱۴۱۴: ۱/ ۲۹۶). درنتیجه با اثبات حجیت اجماع صحابه، تمامی مصادیق اتفاق‌نظر آنان بر امری یا عملی، صحیح بوده و ازنظر شرعی موجه خواهد بود. همچنان که متکلمان اهل سنت از آیه برای مباحثی چون عدالت صحابه سود جسته‌اند (ابن قیم، ۱۴۱۵: ۱۴۹؛ قاری، ۱۴۲۱: ۴/ ۵۴۴؛ باقلانی، ۱۴۲۵: ۹۶؛ غفاری، ۱۴۱۴: ۲/ ۷۵۴) و حکم حرمت طعن به صحابه را بر کشیده‌اند (سیواسی، ۱۴۲۵: ۲۶۵). نگارنده کتاب «اظهار الحق» بر این باور است که آیه بر مدح صحابه در قامت بهترین امت دلالت دارد (هندی، بی‌تا: ۳۵۹). کسانی نیز پا را فراتر نهاده و آیه را بیانگر عصمت صحابه دانسته‌اند (آمدی، ۱۴۱۳: ۳۱۰).

یکی از دانشوران اهل سنت دراین‌باره چنین نگاشته است: «اگر خلافت ابوبکر حرام و ناپسند بود، قطعاً باید (مردم) از آن نهی می‌کردند، و اگر خلافت علی واجب بود، آن کار از بزرگ‌ترین معروف‌هایی بود که باید به آن امر می‌کردند... و هنگامی‌که شهادت دهند که ابوبکر سزاوارتر به امامت است، باید در این گواهی راستگو باشند. پس صحت خلافت او و وجوب اطاعت از او به‌موجب قرآن ثابت می‌شود» (عاصمی حنبلی، بی‌تا: ۹۲).

دیگری معتقد است که باورمندان به عدم صحت خلافت بلافصل خلیفه اول با استناد به این آیه، در شمار افرادی قرار دارند که دارای ایمان صحیحی نیستند. وی چنین نگاشته است: «و هیچ شبهه‌ای نیست که هرکس اموری اجماعی مانند خلافت ابوبکر و عمر را انکار کند، ایمانش به کتاب خدا و پیامبران صحیح نخواهد بود؛ زیرا خطا دانستن اجماع، به‌منزله گمراه دانستن تمام امت است و درنتیجه انکار قول خدای تعالی خواهد بود که فرمود: «شما بهترین امتی هستید که برای مردم پدیدار شده‌اید» (کشمیری، ۱۴۲۴: ۱۲۲).

ازآنجاکه آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران توسط اهل سنت برای اثبات حجیت اجماع و یا سنت صحابه، به کار رفته است، دانشوران شیعی نیز به‌تناسب به نادرستی استدلال به آیه برای اثبات این موارد پرداخته و به جنبه کلامی آن در راستای ارزیابی استدلال اهل سنت برای اثبات حقانیت خلافت بلافصل خلیفه اول، کمتر توجه داشته‌اند. بیشتر این انتقادها جنبه جدلی با رویکرد اسکات اندیشه رقیب داشته و تحلیل انتقادی مبتنی بر ضوابط تفسیر کلامی در آن‌ها کمتر موردتوجه است. همین اختلاف دیدگاه‌ها در تفسیر آیه شریفه موجب ایجاد گونه‌ای از تعارض تفسیری در استنطاق از آیه گشته است.

این پژوهش با رویکرد تطبیقی و به روش توصیفی- تحلیلی و با بهره از منابع إسنادی در پی ارزیابی ادعای صحت عمل صحابه در انتخاب خلیفه پس از رسول خدا (ص) با استناد به آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران است. برای دست یافتن به این هدف، ارکان محتوایی ادعای موردنظر در سه بخش به شکل ذیل دسته‌بندی‌شده: ۱) مراد از «تُ» در «کنتُم» و «امت» در عبارت «خَیْرَ أُمَّةٍ»، تمامی صحابه رسول خدا (ص) در هنگام بیعت با ابوبکر باشد؛ ۲) مراد از مفهوم «خیریّت»، صحت تمامی اعمال به نحو تکوینی باشد و ۳) صحابه رسول خدا (ص) از تمامی منکرها نهی کرده و به تمامی معروف‌ها امر نموده باشند. اگر هر سه رکن ادعای موردنظر به اثبات برسد، استدلال بر صحت عمل صحابه در انتخاب خلیفه، استدلالی خواهد بود که با قواعد منطقی سازگار است. در این پژوهش کوشش شده، در ابتدا ادله ادعایی و احتمالی برای تثبیت هر یک از ارکان پیش‌گفته تبیین شود و در ادامه به تحلیل و اعتبارسنجی هر یک از این ادله پرداخته شود.

۲. پیشینه

مفسرانی که به ترتیب تفسیری آیات توجه داشته‌اند، از آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران و برخی فروعات اجتماعی و فقهی آن سخن گفته‌اند. حسب جستجوی به‌عمل‌آمده، در میان پژوهش‌های انجام‌گرفته دو پژوهش ذیل دارای ارتباط بیشتری با مقاله حاضر هستند:

رحمان عشریه و همکاران، هدف خویش را در مقاله «ارزیابی تحلیلی مصداق آیه «کنتم خیر امه» با رویکرد تأویلی به مقام امامت و ولایت» (۱۴۰۲ ش) اثبات این موضوع قرار داده‌اند که امامان اهل‌بیت (ع) مصداق اکمل آیه هستند (ص ۵۱). اما در بخش از مقاله، امامان (ع) را به‌عنوان تنها مصداق آیه معرفی نموده‌اند (ص ۶۱). در تحلیلی از این مقاله، این دیدگاه بیان‌شده که خیر بودن به معنای برگزیدگی است که با گزینش اقلّیت تناسب دارد (ص ۶۰). در مقابل این ادعا می‌توان گفت، آیه در مقام بیان خیر بودن امت اسلامی در مقابل سایر امت‌هاست نه در مقام بیان انتخاب اقلیتی برگزیده در میان امت اسلام که به ادای فریضه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر اقدام می‌کنند. به نظر می‌رسد دیدگاه نویسندگان محترم برآمده از همسان انگار مفهوم خیریّت در آیه با مفهوم برآمده از واژه «مِن» در آیه «وَ لْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ (آل‌عمران: ۱۰۴) و تبیعضیه دانستن واژه «مِن» در این آیه باشد.

محروس ابو قوره نیز در مقاله «تفسیر قوله تعالی: کنتم خیر امه» (۱۹۹۲ م) به نحو اجمال به تفسیری اجتهادی از جنبه‌های مختلف آیه پرداخته که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: ارتباط آیه با آیات قبلی، وجوه تفسیری مفهوم «کنتم» از منظر مفسران اهل سنت، وجوه خیر بودن امت در آیات قرآن، علت تقدیم امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر بر ایمان به پروردگار، پیشینه فریضه در امت‌های پیشین و چگونگی استخراج حکم وجوب از آیه پرداخته است. بخش قابل‌توجهی از این مقاله به بیان اجمالی برخی از فروعات امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر مانند شرایط آمر و ناهی، شرایط سقوط امرونهی و نیز راهکار جمع میان مدلول آیه با آیات موهم عدم نیاز به امرونهی.

در مقاله «دلیل اجماع صحابه بر خلافت ابوبکر از دیدگاه قاضی ایجی و نقد آن»

(۱۴۰۱ ق) به کوشش حنیف فطریانی، به تحلیل حجیت اجماع و ادله آن پرداخته‌شده و در ادامه، دیدگاه عضد الدین ایجی برای اثبات حقانیت خلافت ابوبکر با تکیه بر اجماع تبیین شده و با بهره از شواهد تاریخی به نقد آن پرداخته شده است. در این پژوهش نیز استنادی به آیات قرآن برای تقریر یا تحلیل دیدگاه ایجی، صورت نگرفته است.

نگاشته‌های ذیل نیز به نحو اجمالی در بخش‌هایی کوتاه به تحلیل و نقد استناد اهل سنت به آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران برای اثبات نظریه «عدالت صحابه» و «حجیت اجماع صحابه» پرداخته‌اند: «عدالت صحابه در ترازوی تحقیق» (۱۳۸۳) به خامه عباس نیکزاد؛ «عدالت صحابه و نقد ادله قرآنی آن» (۱۳۹۱) به کوشش محمد صدقی؛ «ایمان صحابه در قرآن؛ بررسی و نقد نظریه عدالت صحابه» (۱۳۹۹) نوشته علی خراسانی؛ «ادله حجیت اجماع در مسائل اعتقادی از دیدگاه متکلمان» (۱۴۰۲) به کوشش سید مجتبی میردامادی و محمدعلی سوهانی؛ «بازخوانی حجیت اجماع از نگاه اصولیان اهل سنت» (۱۳۹۵) به قلم سید عدنان موسوی؛ «تأملی بر سابقه و حجیت اجماع از دیدگاه اهل سنت» (۱۳۹۸) با همکاری طاهر علی محمدی و عباس کلانتری خلیل‌آباد و «اعتبار و مبنای حجیت اجماع از منظر اصولیان اهل سنت» (۱۳۹۸) به قلم سید رضی قادر. اما در هیچ‌یک بحثی تفصیلی از چگونگی استناد به آیه به عمل نیامده و معمولاً در آن‌ها به تبیین اشکالات شیخ طوسی به حجیت اجماع با بهره از این آیه اکتفا شده است.

باوجود این مقالات، پژوهش مستقلی را نمی‌توان یافت که به دنبال تحلیل تطبیقی تفسیر آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران با تکیه بر حقانیت عمل صحابه در انتخاب خلیفه باشد. وجه نوآوری دیگر پژوهش، تحلیل منطقی ارکان استدلال مفسران برای اثبات مدعاست. تحلیل ادله ادعایی و احتمالی برای تقریر دیدگاه آنان و نقد هر یک از این ادله را نیز می‌توان در قامت وجوه نوآورانه این جستار ارزیابی نمود. هم‌چنین، استفاده از منابع گوناگون مربوط به دانش‌های تفسیر، اصول فقه، کلام و حدیث نیز، جنبه بینارشته‌ای بودن پژوهش را تقویت نموده است.

۳. تحلیل تطبیقی دیدگاه فریقین درباره مدلول آیه برای اثبات صحت عمل

صحابه

در این بخش کوشش شده که ارکان ادعای صحت عمل صحابه در انتخاب خلیفه با تحلیل منطقی تبیین گردد. در هر بخش نیز به اعتبارسنجی هر یک از این ارکان در روند اثبات ادعا پرداخته شده است.

۳-۱. تحلیل مدلول برآمده از دو واژه «کنتُم» و «امت»

برای اثبات ادعای حقانیت عمل صحابه با استناد به آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران، لازم است که مراد از ضمیر «تُم» در واژه «کُنتُم» و نیز «امت» در «خَیْرَ أُمَّةٍ»، صحابه رسول خدا (ص) دانسته شود، تا بتوان با استناد به این آیه، اتفاق‌نظر آنان در انتخاب خلیفه رسول خدا (ص) را موجه دانست.

نیک هویداست که برای اثبات صحت استناد پیش‌گفته به آیه برای توجیه ادعا، لازم است دو امر به اثبات برسد: ۱) مخاطب آیه، صحابه باشد و ۲) تمامی صحابه بر بیعت با ابوبکر دارای اتفاق‌نظر باشند. در ادامه به تحلیل این دو مؤلفه پرداخته می‌شود.

۳-۱-۱. تحلیل تفسیری مراد از ضمیر «تُم» در آیه

تنها در روایات تفسیری، نُه وجه برای تفسیر عبارت «کُنْتُمْ خَیْرَ أُمَّةٍ» بیان‌شده که عبارت‌اند از: ۱) برتری امت اسلام در میان هفتاد امت پیشین؛ ۲) برتری مهاجران؛ ۳) برتری امت نخستین اسلام؛ ۴) برتری اصحاب رسول خدا (ص)؛ ۵) برتری اکثریت امت؛ ۶) برتر بودن برگزیدگان اهل‌بیت پیامبر؛ ۷) برتری تمام امتی که رسول خدا (ص) را تأیید نموده بودند؛ ۸) برتری اهل بدر و ۹) برتری ابن مسعود، عمار بن یاسر، سالم و ابی بن کعب بر سایر صحابه (برای مطالعه بیشتر درباره روایات پیش‌گفته ر.ک: ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۳/ ۷۳۱-۷۳۳؛ طبری، ۱۴۱۲: ۴/ ۲۹-۳۰؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۱/ ۳۱۴؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۲/ ۶۴). در این بخش کوشش شده، مهم‌ترین این موارد با استناد به تفاسیر فریقین موردبررسی قرار بگیرند.

۳-۱-۱-۱. اهل‌بیت (خیر ائمه)

در ظاهر شماری از روایات تفسیری شیعی، مخاطب آیه، تنها معصومان (ع) دانسته شده است (برای نمونه ر.ک: قمی، ۱۴۰۴: ۱/ ۱۱؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۱/ ۱۹۵). یکی از این روایات به شکل ذیل گزارش شده است: «علی بن ابراهیم قمی از پدرش از ابن ابی عمیر از عبدالله بن سنان، چنین گزارش نموده است: «نزد امام صادق (ع) آیه «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ» تلاوت شد. حضرت فرمود: «خَيرُ أُمَّةٍ»؟ همان‌هایی که امیرالمؤمنین و حسن و حسین (ع) را می‌کشند؟ راوی گفت: فدایت شوم، پس چگونه نازل شده است؟ فرمود: «كُنْتُمْ خَيرَ أَئِمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ» نازل شده است. مگر نمی‌بینی که ستایش خداوند درباره‌ی آنان این است: «امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر می‌کنید و به خدا ایمان دارید؟» (قمی، ۱۴۰۴: ۱/ ۱۱۰).

روایاتی مشابه را در تفاسیر روایی اهل سنت نیز می‌توان یافت که بر اساس مفاد آن‌ها، مراد از امت در این آیه، تمامی اهل‌بیت رسول خدا (ص) (سیوطی، ۱۴۱۴: ۲/ ۶۴) یا شماری از برگزیدگان آن‌هاست (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۳/ ۷۳۳).

بررسی و نقد

برای اثبات قرائت صحیح واژگان و عبارات قرآنی، به تحصیل قطع یا اطمینان قابل‌توجهی نیاز است. ازاین‌رو نمی‌توان با شماری از اخبار، به‌سادگی از قرائت رایج و موجود، دست شست. برخی از قرآن‌پژوهان بر این باورند که این اخبار، اخبار آحادی هستند که در مسئله موردنظر دارای حجیت نمی‌باشند (معرفت، ۱۴۲۵: ۸/ ۴۰). بر اساس دیدگاهی، اسناد تمامی این روایات به‌واسطه وجود افرادی چون سیاری، محمد بن سنان و علی بن ابی حمزه ضعیف بوده و هم‌چنین تبدیل واژه «امت» به «ائمه» سبب اختلال در وزن و نغمه قرآنی می‌شود (عسکری، ۱۴۱۶: ۳/ ۳۱۷). اما انصاف این است که تعداد قابل‌توجه این روایات با اسناد مختلف، آن‌ها را در حد استفاضه رسانده است. بااین‌حال، مستفیض بودن این روایات هم توان مقابله با قرائت رایج را ندارد.

لازم نیست مدلول این روایات در حوزه قرائات واژگان قرآنی مورد بهره قرار گیرد.

بلکه می‌توان از آن‌ها به نحو دیگری بهره برد. به این بیان که روایات، در مقام بیان مصداق اتمّ مؤمنان و آمران به معروف و ناهیان از منکر هستند نه در مقام بیان قرائت صحیح. ممکن است گفته شود، مدح امت به معنای مدح معصومانی است که به‌واسطه ایمان به خدا و ادای وظیفه امرونهی، شایسته این توصیف شده‌اند، پس لازم نیست تمام امت متصف به این وصف باشند. در مقابل می‌توان گفت، اگر وجود عده محدودی سبب مدح امت به صفت خیریّت شود، اهل کتاب نیز لایق این مدح خواهند بود. چراکه به گواهی فراز پایانی آیه و آیات دیگری که به مدح شماری از اهل کتاب پرداخته، عده‌ای مؤمن در میان آن‌ها وجود دارد که به نهی‌ازمنکر ر می‌پردازند.[1]

هم‌چنین، انتساب «اخرجت» به «ائمه» ازنظر لغوی صحیح نیست. چه اینکه ضمیر فعل باید به‌صورت مذکر بیاید و اگر قرار باشد «ائمه» مراد آیه باشد، باید فعل به شکل «اخرجوا» می‌آمد.

۳-۱-۱-۲. تمامی افراد امت

این دیدگاه وجود دارد که مخاطب در این آیه، تمامی افراد امت اسلام هستند (تفتازانی، ۴۰۹: ۵/ ۴۷۰؛ ابن جبرین، ۱۴۱۶: ۱۶۲). دیدگاه مشابهی نیز وجود دارد که بر اساس آن، اصل تشریع امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر برای مسلمانان، سبب اتصاف به این وصف شده است (مظفر، ۲۰۳/۱۴۱۵-۲۰۴).

بررسی و نقد

ارتکاب کبائر و صغائر در میان افراد امت موجب می‌شود که نتوان تمام آن‌ها را در شمار افراد نیکوکار و متصف به وصف خیر قرار داد (طوسی، ۱۴۱۷: ۲/ ۶۲۱). از طرفی معلوم است که عده‌ای از افراد امت پس از رسول خدا (ص) مرتد شدند (امین، ۱۴۰۳: ۵۰). لغت شناسان، واژه امت از ریشه «امم» به شکل «امّ یأمُ أمّاً» را در معانی ذیل بیان نموده‌اند: جماعت، بخشی از مردم، ملت، قامت انسان، طول، گروهی که به سبب مرام یا هدفی

---

۱. برای نمونه ر.ک: اعراف: ۱۶۴.

مشترک گرد هم جمع شده‌اند و مردی که دارای همانندی نباشد (ر.ک: فراهیدی، ۱۴۰۹: ۸/ ۴۲۷؛ ابن درید، ۱۹۸۸: ۱/ ۶۰؛ ازهری، ۱۴۲۱: ۱۵/ ۴۵۵؛ جوهری، ۱۳۷۶: ۵/ ۱۸۴۶).

به نظر می‌رسد مراد از امت در این آیه، مفهوم کلی امت اسلام است. از این لحاظ اگر عده قابل‌توجهی از آن‌ها با وصف خیریّت مدح شوند، انتساب این وصف به مفهوم عمومی امت، ناروا نخواهد بود. به دیگر سخن مراد از کاربست این واژه، عام اغلبی است (شریف رضی، ۱۴۰۶: ۵/ ۲۲۴). اما باید توجه داشت که نمی‌توان ویژگی خیریّت را امری محتوم و تثبیت‌شده برای امت در همه حالات دانست. بلکه این ویژگی، منوط به احراز شرایطی است. دراین‌باره در بخش (۳-۲-۱) بیشتر سخن خواهد رفت.

۳-۱-۱-۳. برخی از افراد امت

برخی معتقدند که مراد از امت، تنها اهل سنت و جماعت بوده و سایر فرقه‌های اسلامی، از خطاب آیه خارج‌اند (ابن سحمان نجدی، ۱۴۱۴: ۵۶۵). در سوی مقابل هم گفته‌شده که مراد از امت، تنها افرادی که بر ادای فریضه اقامه می‌کنند، هرچند تعداد آن‌ها کم باشد (مظفر، ۱۴۱۵: ۲۰۴).

بررسی و نقد

با توجه به دلایل گفته‌شده در بخش پیشین، در اینکه مراد از آیه، همه امت مسلمان نیست، شکی وجود ندارد، اما به‌سادگی هم نمی‌توان پذیرفت که وجود تعداد کمی از آمران به معروف و ناهیان از منکر، سبب اتصاف مجموعه «امت» به وصف خیریّت شود. به دیگر سخن، وجود تعداد کمی از افراد که به دنبال اجرای فریضه هستند را نمی‌توان دلیلی بر انتساب تمام امت به وصف موردنظر دانست. برای نمونه اگر در میان جمعی، تنها چند نفر، راستگو باشند، هرگز گفته نمی‌شود که این جمع راستگو هستند. هم‌چنین، باور به انحصار خطاب آیه به اهل سنت و جماعت، ادعایی است که دلیلی بر آن اقامه نشده است. ازنظر اصولی، انصرافی هم در واژه امت بر اهل سنت و جماعت وجود ندارد. به نظر می‌رسد چنین دیدگاهی، گونه‌ای مصادره به مطلوب برای اثبات حقانیت روش گروهی از صحابه

در انتخاب جانشین برای رسول خدا (ص) باشد.

افزون بر این موارد، فریضه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر در امت‌های پیشین نیز تشریع شده بود و شماری از افراد امم گذشته نیز به آن اهتمام داشتند. (برای نمونه بنگرید به: لقمان: ۱۷؛ قصص: ۷۶-۷۷؛ بقره: ۴۴؛ آل‌عمران: ۲۱). به‌موجب این آیات، اصل تشریع امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر در امت‌های پیشین نیز وجود داشته ولی تنها افراد کمی از آن‌ها دیگران را از کارهای زشت بازمی‌داشتند. به نظر می‌رسد مراد از افراد کم، آن است که وظیفه نهی‌ازمنکر ر به شکل واجبی همگانی در میان امت‌ها وجود نداشته است. چراکه در ادامه آیه، به مذمت گروه فراوانی از اهل کتاب پرداخته‌شده که دچار فسق شده و در ادای فریضه، کوتاهی کردند. در این مقابله، مجموع اهل کتاب در مقابل امت اسلامی قرار گرفته‌اند. اگر این‌گونه نباشد، و ویژگی‌های مندرج در آیه مربوط به بخشی از امت اسلام دانسته شود، جایی برای سرزنش اهل کتاب وجود ندارد. چون در میان آن‌ها نیز گروه‌اندکی وجود دارند که به ادای این فریضه پرداختند. به دیگر سخن، لازمه فاسد باور به انحصار خطاب آیه به گروهی اندک آن است که امت به نحو مجموعی قابل مدح نباشند. پس نمی‌توان پذیرفت در توضیح وجه برتری امت اسلام بر سایر امم، به وجود فضائلی در شماراندکی از افراد امت اسلام استناد شده باشد.

۳-۱-۳-٤. امت زمان رسول خدا (ص)

این دیدگاه وجود دارد که از فعل «کُنتُم» می‌توان فهمید که خیریّت امت مربوط به گذشته است (نباطی بیاضی، ۱۳۸۴: ۳/ ۱۲۵؛ قاضی عبدالجبار، بی‌تا: ۷۴). بنابراین، آیه تنها مربوط به امت زمان رسول خدا (ص) خواهد بود. ظاهر این تفسیر با ارتداد شمار زیادی از امت پس از رحلت رسول خدا (ص) منافاتی ندارد (علامه حلّی، ۱۴۲۵: ۳/ ۱۷۳-۱۷۴؛ شوشتری، ۱۳۶۷: ۱۹۴).

بررسی و نقد

استفاده از فعل ماضی، همیشه به معنای انقطاع استمرار فعل، پیش از زمان حال ندارد. برای

نمونه وقتی به جمعی گفته می‌شود: «شما از ابتدای تحصیل افراد سخت‌کوشی بودید»، لزوماً بدین معنا نیست که در زمان حال، فاقد این ویژگی هستید. گاهی برای بیان استمرار کلام و تأکید بر صفت موردنظر از این سیاق استفاده می‌شود. شماری از قرآن‌پژوهان نیز به این معنا اشاره داشته‌اند (ابن ادریس، ۱۳۸۷: ۳/ ۲۳۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۵۴: ۳/ ۴۸؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۱/ ۴۰۰). از طرفی مفهوم «کون» دارای عمومیتی است که شامل همه زمان‌ها می‌شود (فیض کاشانی، ۱۴۰۵: ۱/ ۳۷۰).

گرچه فعل «کان» به شکل ناقص، در اغلب موارد برای بیان امری در گذشته به کار می‌رود، اما در مواردی نیز به شکل تامه، قابل بهره است. برای نمونه در آیه «وَ کانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحیما» (نساء: ۹۶)، کاربست آن به شکل تامه موردنظر بوده و آیه دال بر غفران و رحمت الهی به شکل مستمر است. از دیدگاه شماری از لغت پژوهان، در این آیه نیز، «کنتم» به معنای صار است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۳/ ۳۶۷؛ زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۸/ ۴۹۰). در این کاربست برای بیان تأکید از فعل ماضی استفاده می‌شود (طبرسی، ۱۳۷۳: ۲/ ۸۱۱). پس در این آیه، «کُنتُم» تامّه است و در مقام إخبار از خیر بودن امت اسلام در برابر سایر امت‌هاست (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۸/ ۳۲۳). به دیگرسخن، مراد از «کنتم»، «وجدتم» یا «خُلقتم» است (قربانی، ۱۳۹۱: ۴/ ۴۴).

۳-۱-۱-۵. مهاجران

شماری دیگر از اهل سنت بر این باورند که خطاب در این آیه تنها مهاجران به‌عنوان گروهی از صحابه است (آجری، ۱۹۵۰: ۳/ ۲۷۹؛ صنعانی، ۱۴۱۱: ۱/ ۱۳۵). استناد این گروه به روایاتی مانند روایت ذیل است: «ابن ابی حاتم به اسناد خویش چنین نقل کرده است: از ابن عباس نقل‌شده که گفت مراد از آیه «کنتم خیر أمة أخرجت للناس» مهاجران همراه رسول خدا (ص) است» (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹: ۳/ ۷۲۳). در گزارش‌های تاریخی، شأن نزولی به شکل ذیل برای این آیه ذکر شده است: مالك بن ضیف و وهب بن یهوذا که از یهودیان مدینه بودند به عبدالله بن مسعود، معاذ بن جبل و سالم مولی ابو حذیفه (که در شمار مهاجران قرار داشتند) گفتند که دین ما بهتر از دین شماست، پس ما هم بهتر از

شماییم. آنگاه این آیه نازل شد» (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۱/ ۲۹۵). برخی نیز بر این باورند که وجود شأن نزول‌های مرتبط با آیه، موجب می‌شود که هرگز نتوان با استناد به آیه، مدح تمامی صحابه را به اثبات رساند (میلانی، ۱۳۹۳: ۵۸).

بررسی و نقد

استدلال به شأن نزول برای انحصار مدلول آیه، استوار نمی‌نماید. چراکه بر اساس قاعده «العبره بعموم اللفظ لا بخصوص السبب»، آیات الهی دارای مفهومی فراگیر بوده و نمی‌توان مفهوم آیه را به مواردی مانند مخاطبان مشافهی، سبب صدور یا شرایط فضای نزول منحصر نمود. به دیگر سخن، سبب نزولِ خاص، موجب تخصیص مفهوم عام مندرج در آیه نمی‌گردد (ر.ک: وحید بهبهانی، ۱۴۱۵: ۴۴۱؛ نراقی، ۱۳۸۸: ۲/ ۷۵۵). گرچه برخی از خطاب‌های قرآنی، به افراد مشخصی در زمان نزول مربوط است، اما از همان موارد هم می‌توان قاعده‌ای عمومی را استخراج نمود که برای همگان مفید باشد.

با توجه به این تفاسیر گوناگون از مفهوم «امت» و ضمیر «تُم» در آیه، پیداست که اتفاق‌نظری بر استظهار از آیه وجود ندارد. دیدگاه برگزیده آن است که مخاطب آیه تمام افرادی هستند که به ادای فریضه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر می‌پردازند و وجه خیر بودن آن‌ها نیز در همین مسئله است. بر این اساس نمی‌توان گفت، صِرف مصاحبت با رسول خدا (ص) موجب برتری و صحت تمامی اعمال خواهد شد. دراین‌باره در بخش (۳-۲) بیشتر سخن گفته خواهد شد.

۳-۱-۲. تحلیل ادعای اتفاق‌نظر صحابه بر انتخاب خلیفه

به گواهی یکی از عالمان اهل سنتِ قرن نهم هجری، شمار افرادی که در بیعت با خلیفه نخست مخالف نمودند به حدود ۷۰۰ تن می‌رسد (حمید، ۱۳۷۴: ۳۳۷). نام ۵۶ نفر از آنان در منابع تاریخی درج شده است که برخی از آنان عبارت‌اند از: حضرت زهرا (س)، سلمان فارسی، ابوذر غفاری، مقداد بن اسود، بریده اسلمی، عمار یاسر، ابوالهیثم بن تیهان، عثمان بن حنیف، ابو ایوب انصاری، خزیمه بن ثابت، ابی بن کعب، عباس بن عبدالمطلب، زبیر بن

عوام و ابوسفیان (برای مطالعه بیشتر ر.ک: طبسی، ۱۰۱/۱۳۹۶-۲۵۶؛ ابن اثیر، ۱۴۱۷: ۲/ ۱۸۷؛ طبری، ۱۴۰۷: ۲/ ۲۳۷). وضعیت اتفاق‌نظر عده‌ای در بیعت با ابوبکر به‌گونه‌ای بود که عمر بن خطاب بعدها در زمان خلافت خویش، انتخاب ابوبکر را امری شتاب‌زده و لغزش‌آفرین توصیف نمود (ر.ک: بخاری، ۱۴۰۷: ۶/ ۲۵۰۳؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۵/ ۲۶۲).

طبری در گزارشی تاریخی درباره واکنش سعد بن عباده به انتخاب ابوبکر و حوادث پیرامون آن چنین نگاشته است: «او را به خانه‌اش بازگرداندند و چند روزی به حال خود واگذاشتند. سپس ابوبکر به او پیغام داد که: بیا و بیعت کن، چون مردم بیعت کرده‌اند و قوم تو نیز بیعت کرده‌اند. سعد در پاسخ گفت: نه، به خدا سوگند! تا وقتی تیری در ترکش دارم، به سویتان پرتاب می‌کنم، نیزه‌ام را به خونتان رنگین می‌سازم، با هر شمشیری که در دست دارم بر شما می‌زنم، و با خاندانم و هرکس از قبیله‌ام که از من اطاعت کند، با شما می‌جنگم. من هرگز بیعت نمی‌کنم. بازهم به خدا سوگند، اگر جن و انس هر دو برای یاری شما جمع شوند، با شما بیعت نمی‌کنم تا اینکه به پیشگاه پروردگارم برسم و ببینم سرانجام کارم چه می‌شود» (طبری، ۱۴۰۷: ۲/ ۲۴۴).

ابوالفداء دمشقی نیز در گزارش خویش درباره عدم بیعت گروهی از بنی‌هاشم و صحابه رسول خدا (ص) چنین نوشته است: «پس از رحلت رسول خدا (ص)، مردم سخن بشیر بن سعد را پذیرفتند و به‌سوی سقیفه بنی‌ساعده شتافتند. در آنجا عمر با ابوبکر بیعت کرد و مردم یکی پس از دیگری برای بیعت با او هجوم آوردند. این رویداد در اواسط ماه ربیع‌الأول سال یازدهم هجری رخ داد. بااین‌حال، گروهی از بنی‌هاشم، زبیر، عتبه بن ابی‌لهب، خالد بن سعید بن عاص، مقداد بن عمرو، سلمان فارسی، ابوذر، عمار بن یاسر، براء بن عازب، اُبی‌بن کعب و برخی دیگر، همگی به علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام) گرایش داشتند و با ابوبکر بیعت نکردند» (ابوالفداء، بی‌تا: ۱/ ۱۸۵). تاریخ‌نگاران دیگری نیز از عدم بیعت افراد دیگری چون خالد بن سعید، فروه بن عمر، ابان بن سعید و ابوسفیان سخن گفته‌اند (ر.ک: یعقوبی، بی‌تا: ۲/ ۱۲۴؛ بلاذری، ۱۴۱۷: ۱/ ۵۸۸).

بر اساس این گزارش‌ها به‌سادگی روشن خواهد شد که تمامی صحابه بر بیعت با خلیفه اول اتفاق‌نظر نداشتند و برخی از بیعت‌کنندگان مانند عمر بن خطاب، بعدها، بیعت با

ابوبکر را در بوته نقد قرار دادند. پس اساساً اتفاق‌نظری در بیعت محقق نشده است. با این توضیح، یکی از صغریات قیاس اهل سنت در استدلال به آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران برای اثبات حقانیت خلافت عمل صحابه، نادرست خواهد بود.

ممکن است چنین به نظر برسد که مراد از اتفاق صحابه بر بیعت ابوبکر، اتفاق تمامی آنان نیست، بلکه تنها اگر گروهی از صحابه یا اهل حلّ و عقد، بر این امر دارای نظر واحدی باشند، کافی است. اما این دیدگاه را نمی‌توان استوار دانست. چه اینکه بنابر گزارش‌های تاریخی تمامی اهل حلّ و عقد یا حتی بزرگان آن‌ها در عمل بیعت، نظر واحدی نداشتند. گزارش‌های از مخالفت بزرگانی چون امام علی (ع)، عمار، سلمان، مقداد و حتی افرادی چون سعد بن عباده در پیش آمد. پس، حتی نمی‌توان گفت اجماع اهل حلّ و عقد نیز منعقد شده باشد. هم‌چنین این دیدگاه اشکالی کبروی دارد. به این بیان که هیچ‌کدام از مفسران و متکلمان اهل سنت، قائل به این نیستند که مراد از «امت» در آیه شریفه، اهل حلّ و عقد باشد.

۳-۲. تحلیل مفهوم خیریّت در «خیر امه»

برخی بر این باورند که مراد از واژه «کنتم» این است که امت اسلام در تقدیر الهی بهترین امت در نظرگرفته شده‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۷۳۱). طبرانی نیز این دیدگاه را با عبارت «و قیل معنی «کنتم خیر أمه» أی کنتم فی اللوح المحفوظ» در قامت دیدگاهی تفسیری از دیگران نقل کرده است (طبرانی، ۲۰۰۸: ۲/ ۱۱۱). به تعبیری دیگر در علم الهی، بهترین امت هستید (قاضی عیاض، ۲۰۱۰: ۱۵۵، ابیاری، ۱۴۰۵: ۹/ ۲۵۰). در این بخش کوشش شده تا انگاره خیر بودن تکوینی امت – فارغ از آنکه مفهوم امت چیست- بررسی گردد.

۳-۲-۱. مشروط بودن اتصاف به خیریّت با توجه به مؤلفه‌های موجود در آیه

دیدگاه برگزیده این نوشتار درباره ماهیّت توصیف امت به خیریّت آن است که این وصف به‌گونه‌ای مشروط بیان‌شده و به معنای توصیفی پیوستار و بدون قید نیست. در ادامه به تبیین

مؤلفه‌های لفظی و لبّی برای اثبات مشروط بودن توصیف به خیریّت پرداخته می‌شود.

۳-۲-۱-۱. نسبی بودن توصیف

در آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران، پس از مدح امت اسلامی عبارت ذیل وجود دارد: «وَ لَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتابِ...». به قرینه مقابله میان دو مفهوم «خیر امه» و «اهل کتاب» و نیز استفاده از ادات شرط، می‌توان فهمید مراد از خیریّت، برتری نسبی امت اسلام در برابر اهل کتاب است. این عبارت نشان می‌دهد که در میان اهل کتاب نیز عده محدودی به امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر توجه داشته‌اند. پس برتری امت اسلام نسبت به امت‌های دیگر آن است که از باب اغلبی بیشتر دارای اوصاف پیش‌گفته هستند به دیگر سخن، مراد آن است که نسبت دادن خیریّت به امت اسلام، نسبت به سایر امم بیشتر است.

به‌بیان‌دیگر، آیه در مقام بیان مدح مجموعه افراد به شکل مجموعی است نه فرد فرد آنان (سبحانی، ۱۳۸۱: ۲/ ۳۹۶). یعنی خیر بودن امت امری نسبی است نه مربوط به همه امت. برای نمونه گفته می‌شود که تفرق امت اسلام نسبت به سایر امم کمتر است (حکیم، ۱۴۱۸: ۱۲۹). به نظر می‌رسد که مراد از این مدح به سبب اهتمام بیشتر امت اسلامی به فریضه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر نسبت به سایر اقوام است. در شماری از آیات الهی به عدم توجه مناسب امت‌های پیشین به فریضه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر اشاره شده است. آیات ذیل از این دسته‌اند:

«فَلَوْ لا كانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُوا بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسادِ فِي الْأَرْضِ إِلاَّ قَلِيلاً مِمَّنْ أَنْجَيْنا مِنْهُمْ وَ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا ما أُتْرِفُوا فِيهِ وَ كانُوا مُجْرِمِينَ؛ چرا در اقوام قبل از شما، دانشمندان صاحب قدرتی نبودند که از فساد در زمین جلوگیری کنند؟ مگر اندکی از آن‌ها، که نجاتشان دادیم. و آنان که ستم می‌کردند، از تنعّم و کامجویی پیروی کردند؛ و گناهکار بودند» (هود: ۱۱۶).

«كانُوا لا يَتَناهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ ما كانُوا يَفْعَلُونَ؛ آن‌ها از اعمال زشتی که انجام می‌دادند، یکدیگر را نهی نمی‌کردند؛ چه بدکاری انجام می‌دادند» (مائده: ۷۹). بر اساس این آیه، افرادی که در مقابل ستم و اعمال ناروا سکوت می‌کنند، مورد توبیخ شدیدی قرار

می‌گیرند. تا جایی که می‌توان گفت، لعن این افراد توسط پیامبران الهی، این عمل را در شمار کبائر قرار می‌دهد (ثلایی، ۱۴۲۳: ۳/ ۱۵۱).

از این آیات معلوم می‌شود که فریضه نهی‌ازمنکر ر، موردتوجه جدی امت‌های پیشین نبوده است. پس مراد از خیریّت، مفهومی نسبی است و نمی‌توان صرف وصف امت به خیریّت را به معنای توصیفی فراگیر و رهنمون بر افضلیت در همه جنبه‌ها دانست. در روایتی از که جلال‌الدین سیوطی به اسناد خویش از مجاهد نقل کرده، چنین آمده است: «آیه شما بهترین امتی هستید که برای مردم پدیدار شده‌اید؛ بر این شرط است که امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر کنید و به خدا ایمان آورید» (سیوطی، ۱۴۱۴: ۲/ ۶۴). از این روایت نیز پیداست که خیر بودن امت به معنای امری محتوم و تکوینی در سرشت و ماهیت امت نیست، بلکه وابسته به تحصیل شرایطی است. در گام بعدی، علل توصیف به خیریّت بیان شده است که در ادامه تبیین می‌گردد.

۳-۲-۱-۲. وابسته بودن جریان حکم به تحقق وصف

در دانش اصول فقه ثابت شده است که ذکر حکم با وصفی خاص، به معنای تعلیلی برای حکم است. به این بیان که بدون وجود وصف، حکم، جاری نخواهد بود (ر.ک: طوسی، ۱۴۱۷: ۲/ ۴۷۴؛ نراقی، ۱۳۸۸: ۲/ ۷۰۳). برای نمونه وقتی گفته می‌شود: «فی سائمة الغنم زکاة»؛ به این معنا خواهد بود که در چهارپای غیر سائمه، زکات منتفی است. در این آیه دو مؤلفه برای توصیف امت به «خیر الامه» بیان شده است که عبارت‌اند از: ۱) امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر و ۲) ایمان به خدا. در آیات پیشین نیز از لزوم تقوا مداری، اعتصام جمعی به حبل‌الله، وحدت و پرهیز از تفرقه سخن گفته شده است (ر.ک: آل‌عمران: ۱۰۲-۱۰۵). در پایان آیه ۱۱۰ نیز عبارت ذیل بیان شده است: «وَ لَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتابِ لَكانَ خَيْراً لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَ أَكْثَرُهُمُ الْفاسِقُون؛ و اگر اهل کتاب، ایمان آورند، برای آن‌ها بهتر است. عده کمی از آن‌ها با ایمان‌اند، و بیشتر آن‌ها فاسق‌اند». پس جمله «تأمرون» حال برای ضمیر «کُنتم» بوده و به‌منزله شرط برای مضمون جمله «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ» است.

این دیدگاه وجود دارد که بر اساس آیه «وَ لْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَ

يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ؛ باید از میان شما، جمعی دعوت به نیکی، و امربه‌معروف و نهی از منکر کنند! و آن‌ها همان رستگاران‌اند» (آل‌عمران: ۱۰۴) لازم است که عده‌ای متصدی برپایی فریضه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر شوند، به دیگر سخن به امتی تبدیل شوند که امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر را وظیفه‌ای عمومی بدانند (مطهری، ۱۳۸۹: ۱/ ۲۰۳). پس می‌توان گفت امت اسلام، زمانی نسبت به سایر امم دارای برتری و خیریّت است که توجه بیشتری به این فریضه داشته باشد.

پس آیه در مقام بیان برانگیختن برای توجه به فریضه در امت اسلام است و خیر بودن را به نحو مشروط بیان کرده است. بر همین اساس، شماری از دانشوران فریقین، اتصاف امت به خیریّت را وابسته به ادای فریضه دانسته‌اند (برای نمونه ر.ک: روحانی، ۱۴۲۹: ۱۹/ ۳۱۳؛ قربانی، ۱۳۹۱: ۴/ ۴۵؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۴/ ۱۷۳؛ زحیلی، ۱۴۱۱: ۴/ ۴۵). از این لحاظ خطاب این آیه شبیه عباراتی ماند «شفاعتی لامتّی» و «تأتی امتّی غراً محجلّین» است (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹: ۱/ ۴۳۳). به این بیان که هویداست، شفاعت رسول خدا (ص) مشمول تمام افراد امت نمی‌شود و تمام افراد مسلمان هم در قیامت با رویی سرافراز مبعوث نمی‌شوند، بلکه تنها افرادی مشمول این توصیفات خواهند بود که بهره‌مند از شرایطی باشند. به دیگر سخن، این عبارات تنها بیانگر این اصل هستند که مقتضی برترین امت شدن و مورد شفاعت قرار گرفتن در این امت وجود دارد.

در روایاتی نیز، با بیان پیامدهای ناگوار عدم توجه به امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر به ادای این فریضه تأکید شده است. برای نمونه ثقه‌الاسلام کلینی در حدیث صحیحی از محمد بن عرفه از امام رضا (ع) چنین گزارش نموده است: «اگر امت من امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر را به یکدیگر واگذار کنند (و خود به آن نپردازند)، باید خویشتن را برای عذابی از جانب خدا آماده کنند» (کلینی، ۱۴۲۹: ۹/ ۴۹۳). از این حدیث پیداست که امام رضا (ع)، مسئولیت‌ناپذیر بودن امت اسلامی در ادای فریضه را امری ممکن الوقوع دانسته‌اند. در حدیث دیگری از امام رضا (ع) تنها دلیل نابودی امت‌های پیشین، رفتارهای ناشایست عموم مردم و بی‌تفاوتی افراد آگاه و نخبگان دینی جامعه نسبت به این رفتارها، شناسانده شده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۷/ ۸۱). پس تا زمانی می‌توان امت را به خیر بودن

توصیف نمود که شرط ادای وظیفه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر، محقق شده باشد.

۳-۲-۲. ادله معارض با صحت تکوینی اعمال صحابه

باور به عدالت تمامی صحابه یا خطاناپذیری آنان، امری است که با نه‌تنها با آیات الهی بلکه با گزارش‌های مسلم تاریخی نیز همخوان نیست. برای نمونه در شماری از آیات پیرامون رفتارهایی از برخی صحابه سخن رفته که با عدالت آنان یا مصون بودن ایشان از خطا ناسازگار است. آیات ذیل از این دسته‌اند:

«وَ ما مُحَمَّدٌ إِلاَّ رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَ فَإِنْ ماتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلى أَعْقابِكُم» (آل‌عمران: ۱۴۴)

«وَ مِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرابِ مُنافِقُونَ وَ مِنْ أَهْلِ الْمَدينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفاقِ» (توبه: ۱۰۱).

همچنین در روایتی نبوی نیز درباره صحابه چنین آمده است: «به‌درستی که گروهی از یاران من از بلندمرتبگان و والامقام‌ها نزد من، خواهند آمد تا از صراط عبور کنند. هنگامی‌که من آنان را ببینم و آنان مرا ببینند، و من آنان را بشناسم و آنان مرا بشناسند، ناگهان از برابرم ربوده می‌شوند (و از صراط منحرف می‌گردند). پس من می‌گویم: پروردگارا! یاران من، یاران من! در پاسخ گفته می‌شود: تو نمی‌دانی که آنان پس از تو چه بدعتی آوردند؛ آنان پس از جدایی از تو، به عقب برگشتند (و مرتد شدند). پس من می‌گویم: دور و نابود باشند» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۳/۲۸-۲۴). در شمار دیگری از روایات نیز به انجام کبائر و رفتارهای ناشایست توسط صحابه، اشاره شده است. ازجمله موارد ذیل: زنا کردن خالد بن ولید با همسر مالک بن نویره (متقی هندی، ۱۴۰۱: ۵/ ۶۱۹)؛ بیع خمر توسط سمره بن جندب (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۱/ ۲۳۶) و عمل ناشایست زید بن ارقم که ازنظر عایشه درخور توبه است (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۶۹: ۲/ ۵۴۶). هم‌چنین، به گواهی رسول خدا (ص) در عبارت «ای مردم، دروغ‌گویان بر من بسیار فراوان شده‌اند» (کلینی، ۱۴۲۹: ۱/ ۱۵۸)، شماری از صحابه نیز در زمان حیات ایشان به پدیده جعل حدیث روی آورده بودند. این موارد را نمی‌توان به معنای عدالت همه صحابه و یا صحیح انگاری اتفاق‌نظر آنان در

مسئله‌ای مشخص دانست.

برخی از دانشوران اهل سنت به وقوع این خطاها از سوی صحابه آگاه بوده و برای رفع تعارض مستقر میان این اعمال و نظریه عدالت صحابه و مدح آن‌ها، معتقدند که مراد از آیاتی مانند آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران، مدح اغلب صحابه است نه تمامی آن‌ها (ابن الوزیر، بی‌تا: ۱/ ۴۴). حتی اگر مخاطب اولیه آیه صحابه باشند، مانند سایر خطابات قرآنی، بیانی است که عموم افراد می‌توانند از آن بهره ببرند (مراغی، بی‌تا: ۴/ ۲۹؛ ابوقوره، ۱۹۹۲: ۲۹). چراکه آیه مانند سایر خطابات قرآنی دارای خطابی عمومی است و اختصاصی به صحابه ندارد (سبحانی، ۱۳۸۱: ۲/ ۵۶۳). و نیز انجام امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر توسط عده‌ای از صحابه، ملازمه‌ای با خطاناپذیری عاملان به آن ندارد.

۳-۲-۳. عدم ملازمه میان خیریّت و مصونیت از خطا

به‌حکم خِرد، ملازمه‌ای میان مدح نسبی افراد با خطاناپذیری آنان وجود ندارد. به این بیان که ممکن است شخصی نسبت به دیگران برتر باشد اما دچار خصوصیات منفی مانند هم باشد (ابن زهره، ۱۴۱۷: ۲/ ۳۷۹). ازاین‌رو، خیر بودن، ملازمه‌ای با صحت تمام اعمال فرد ندارد. استدلال بر آیه برای اثبات صحت تمامی اعمال امت، زمانی صحیح خواهد بود که «خیر بودن» به معنای عدالت افراد یا صحت همیشگی اعمال آنان باشد. حال‌آنکه توصیف خیر بودن امت تنها به معنای مدح آنان است. نیک هویداست که مدح افراد با و صف خیریّت به معنای خطاناپذیر بودن آنان به نحو مطلق نیست.

۳-۳. استدلال بر عمومیت داشتن معروف و منکر در آیه

حتی اگر مراد از آیه، تمامی صحابه‌ای دانسته شود که بیعت نمودند و خیریّت در عبارت «خیر امه» هم، امری تکوینی برای آنان دانسته شود، بازهم این چالش وجود دارد که همین مفهوم تکوینی، نسبی بوده و ملازمه‌ای با عدم ارتکاب تمامی خطاها از سوی افراد متصف به این وصف ندارد. پس ممکن است، صحابه دارای وصف خیریّت باشند ولی در انتخاب خلیفه دچار خطای معرفتی یا رفتاری شده باشند. گویا برخی از باورمندان به استدلال به آیه

۱۱۰ سوره آل‌عمران متوجه این اشکال بوده و برای دفع احتمالی آن، از مفردات دیگر موجود در آیه بهره برده‌اند.

به این بیان که «آل» در «المعروف» و «المنکر» در عبارت «تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» افاده استغراق می‌نماید و اقتضای این امر آن است که امت اسلامی آمر به تمامی معروف‌ها و ناهی از تمامی منکرها باشد (فخررازی، ۱۴۲۰: ۸/ ۳۲۵). در این استدلال، به یکی از لازمه‌های تأیید پروردگار بر عمل امت به شکل مفهوم مخالف استدلال شده است. به این بیان که اگر انتخاب خلیفه مسئله‌ای بود که در شمار منکرات قرار داشت، نمی‌بایست پروردگار، افراد مورد در آیه را عامل به تمام عروف و ناهی از تمام منکرها بداند.

بررسی و نقد

نیک هویداست که «آل» در «المعروف» و «المنکر» برای بیان جنس است نه مفید استغراق. چه اینکه تعداد معروف‌ها و منکرها آن‌قدر فراوان است که نمی‌توان ادعا نمود تمامی افراد امت به تمامی معروف‌ها امر می‌نمایند یا از تمامی منکرها نهی می‌نماید. حتی نمی‌توان پذیرفت مجموعه امت در خطابی مجموعی به تمامی معروف‌ها امر می‌کنند. با بررسی احوال جوامع اسلامی می‌توان دید در دوره‌های مختلفی، امربه‌معروف‌های قابل‌توجه و نهی‌ازمنکر رهای برجسته، فراموش‌شده یا نسبت به آن‌ها بی‌توجهی می‌شده است.

با روی آوردن به تسامح تفسیری فراوان می‌توان گفت آیه بر عدم تعمد بر خطا دلالت دارد نه عدم وقوع آن. چون مراد از معروف و منکر، مواردی است که در نظر افراد به این شکل معروف یا منکر ارزیابی می‌شده نه اینکه درواقع چنین باشد. توضیح اینکه ممکن است، فرد یا افرادی با بهره از نگره فکری خویش، عملی را در قامت عمل معروف ارزیابی کنند، درحالی‌که درواقع چنین نباشد. بر همین اساس است که فقیهان در بحث از فروعات امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر، از شرط بودن علم به معروف و منکر نزد انجام دهنده آن سخن گفته‌اند (برای نمونه ر.ک: محقق حلّی، ۱۴۰۸: ۱/ ۳۱۰؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۲: ۱/ ۴۹۳). به این بیان که اگر شخصی، بنا بر اجتهاد خویش یا تقلید از مجتهدی

دیگر، عملی را معروف نداند، امر او به انجام چنین کاری واجب نیست. البته توضیح دادن اشتباه اجتهادی وی یا تبیین خطای مجتهدی که از او تقلید می‌کند تنها از باب ارشاد و تعلیم جاهل لازم است نه از باب امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر. با این توضیح می‌توان گفت که ممکن است در نظر شماری از صحابه، بیعت با خلیفه اول صحیح باشد، این صحیح انگاری ملازمه‌ای با صحت باور آن‌ها ندارد. نهایتاً می‌توان گفت که این افراد طبق منظومه معرفتی خویش به چنین نتیجه‌ای رسیده‌اند و ممکن است در اجتهاد خویش دچار خطا شده باشند. خطاپذیری این افراد نشان می‌دهد که در خوش‌بینانه‌ترین حالت، نمی‌توان پذیرفت که عمل انتخاب خلیفه پس از رسول خدا (ص)، لزوماً عملی صحیح باشد. بلکه نهایتاً عملی است که برخی از صحابه آن را صحیح می‌پنداشته‌اند.

هم‌چنین نمی‌توان با استناد به مفهوم مخالف آیه، صحت خلافت خلیفه اول را به اثبات رساند. چه اینکه در آیه به توصیف امت پرداخته شده است. و در دانش اصول ثابت شده است که وصف را نمی‌توان دارای مفهوم مخالف دانست (ر.ک: انصاری، ۱۳۸۳: ۲/ ۷۹؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹: ۲۰۶؛ امیر صنعانی، ۱۴۰۶/۲۴۶-۲۴۷). به‌بیان‌دیگر وصف به «خیریت» و «آمر بودن به معروف و نهی‌ازمنکر ر» به معنای تأیید سایر اعمال نیست. هم‌چنین، عدم ادای این فریضه را نمی‌توان مانع تامّی برای اتصاف به وصف خیریت دانست.

نتیجه‌گیری

بر اساس آنچه گفته شد، دستاوردهای نوشتار حاضر به شکل ذیل قابل‌عرضه هستند:

۱. صحت استناد به آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران برای اثبات حقانیت عمل صحابه منوط به آن است که مخاطب آیه، صحابه دانسته شوند. هم‌چنین، توصیف به خیر بودن به معنای تأیید عمل تمامی آنان باشد. و نیز باید اثبات شود که صحابه از تمامی معروف‌ها و منکرها آگاه بودند و به تمامی معروف‌ها امر می‌نموده و از تمامی منکرها نهی می‌نمودند تا بتوان گفت که خلافت بلافصل امیرالمؤمنین را عمل معروفی نمی‌دانستند که به آن روی بیاورند.

۲. شماری از دانشوران شیعی برای مقابله با اندیشه پیش‌گفته، با استناد به روایات تفسیری،

قرائت صحیح را به شکل «خیر ائمه» دانسته‌اند. بـه نظـر می‌رسـد ایـن موضـع‌گیری، دلالـت خیریّت بر بی‌خطا بودن را پذیرفته و تنها در مصداق یابی مخاطب آیه با رویکرد اهل سنت، تفاوت دارد.

۳. بزرگ‌ترین چالش پیش روی باورمندان به صحت عمل صحابه در تعیین خلیفـه بـا بهـره از آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران، عدم شکل‌گیری اتفاق‌نظر در بیعـت صـحابه بـا اوسـت. بنـا بـر گزارش‌های تاریخی نمی‌توان مدعی شد که تمامی صحابه در روند بیعـت دارای دیـدگاه و عملی مشترک بودند.

۴. توصیف به «خیر امـه» را نمی‌تـوان بـه معنـای تأییـد پیوسـتار تمـامی کنش‌هـای صـحابه دانسـت. بـه‌ویژه در مـورد صـحابه دلایـل فراوانـی از شـأن نزول‌هـا، نصـوص قرآنـی و گزارش‌های تاریخی وجود دارد که مرتکب اعمال ناروایی می‌شدند که نه‌تنها بر عدم مدح دلالت دارد، بلکه با آموزه‌های بنیادین اسلام، ناسازگار است.

۵. آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران در مقام بیـان وجـه برتـری امـت اسـلام بـر سـایر امـم اسـت و توصیف در آن، منوط به احراز شرط یعنی ادای وظیفه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر و ایمان به خداست. از این لحاظ که به سبب وجود فروعات فراوان درباره این فریضـه و نیـز تأکیـد آموزه‌های اسلامی بر ایجاد و تقویت روحیه مسئولیت‌پذیری، امت اسـلامی اقتضـای تبـدیل به بهترین امت را دارد. اما زمانی توصیف خیریّت، صادق خواهد بود کـه افـزون بـر وجـود مقتضی، مرتبه فعلیت در ادای فریضه امربه‌معروف و نهی‌ازمنکر ر، بـه شـکل اغلبـی جـاری باشد.

مشارکت نویسندگان

نویسنده مسئول عهده‌دار نگارش مقاله بوده و در این روند از همکاری نویسنده محتـرم دوم سود جسته ست. میزان حدودی همکاری نویسنده دوم، چهل درصد است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش از منابع کتابخانه‌ای و إسنادی به‌دست‌آمده و عرضه شده‌اند.

تأمین مالی

مقاله از سوی هیچ نهاد، شخصیت حقوقی یا حقیقی مورد تأمین مالی قرار نگرفته است.

استفاده از هوش مصنوعی در روند نگارش مقاله

در این مقاله به‌هیچ‌وجه از هیچ‌گونه نرم‌افزار هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند هیچ‌گونه تعارض منافعی ندارند.

ORCID

Alborz Mohaghegh Garfami **https://orcid.org/0000-0001-5420-9457**

Farhad Amoorezaei **https://orcid.org/0009-0006-4899-6160**

منابع

قرآن مجید، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.

ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق). *تفسیر القرآن العظیم* (ابن ابی حاتم)، ریاض، مکتبه نزار مصطفی الباز.

ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۴۱۷ ق). *الکامل فی التاریخ*، بیروت، دار الکتاب العربی.

ابن ادریس، محمد بن احمد. (۱۳۸۷). *موسوعه ابن ادریس الحلّی*، قم، دلیل ما.

ابن الوزیر، محمد بن ابراهیم. (بی تا). *الروض الباسم فی الذب عن سنه ابی القاسم (ص)*، بیروت، دار عالم الفوائد.

ابن جبرین، عبداله. (۱۴۱۶ ق). *التعلیقات علی متن لمعه الاعتقاد*، بیروت، دار الصمیعی.

ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲ ق). *زاد المسیر فی علم التفسیر*، بیروت، دار الکتاب العربی.

ابن حنبل، احمد. (۱۴۱۶ ق). *مسند الامام احمد بن حنبل*، قاهره، دار الحدیث.

ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۸ م). *جمهره اللغه*، بیروت، دار العلم للملایین.

ابن زهره، حمزه بن علی. (۱۴۱۷ ق). *غنیه النزوع الی علمی الاصول و الفروع*، قم، مؤسسه امام صادق (ع).

ابن سحمان نجدی، سلیمان. (۱۴۱۴ ق). *الضیاء الشارق فی الرد الشبهات المأذق المارق*، ریاض، پنجم، اداره البحوث و الافتاء.

ابن قیّم، محمد بن ابی بکر. (۱۴۱۵ ق). *هدایه الحیاری فی الرد علی الیهود و النصاری*، بیروت، دوم، دار الکتب العلمیه.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۸ ق). *البدایه و النهایه*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ ق). *تفسیر القرآن العظیم* (ابن کثیر)، بیروت، دار الکتب العلمیه.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ق). *لسان العرب*، *بیروت*، سوم، دار صادر.

ابوالفداء، اسماعیل بن علی. (بی تا). *المختصر فی اخبار البشر*، قاهره، المطبعه الحسینیه المصریه.

ابوقوره، محروس علی محمد، (۱۹۹۲ م)، «تفسیر قوله تعالی: کنتم خیر امه»، *نشریه کلیه الدراسات الاسلامیه*، شماره ۲۳/۱۰–۵۸.

ابیاری، ابراهیم. (۱۴۰۵ ق). *الموسوعه القرآنیه*، قاهره، مؤسسه سجل العرب.

آخوند خراسانی، محمد کاظم. (۱۴۰۹ ق). *کفایه الاصول*، قم، آل البیت (ع).
ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ ق). *تهذیب اللغه*، بیروت، دار احیاء التراث الاسلامی.
امین، سید محسن. (۱۴۰۳ ق). *نقض الوشیعه*، بیروت، مؤسسه الاعلمی.
ایجی، عضد الدین. (بی‌تا). *المواقف*، بیروت، عالم الکتب.
آجری، محمد بن حسین. (۱۹۵۰ م). *الشیریعه*، قاهره، مکتبه الانصار السنه المحمدیه.
آمدی، سیف الدین. (۱۴۱۳ ق). *غایه المرام فی علم الکلام*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
امیر صنعانی، محمد بن اسماعیل. (۱۴۰۶ ق). *اجابه السائل شرح بغیه الآمل*، بیروت، دارالرساله.
انصاری، مرتضی. (۱۳۸۳). *مطارح الانظار*، قم، مجمع الفکرالاسلامی.
باقلانی، ابوبکر. (۱۴۲۵ ق). *الانصاف فیما یجب اعتقاده و لا یجور اعتقاده و لا یجوز الجهل به*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
بزدوی، علی بن محمد. (بی‌تا). *کنز الوصول الی معرفه الاصول*، مراچی، جاوید پریس.
بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۴۱۷ ق). *انساب الاشراف*، بیروت، دار الفکر.
تفتازانی، مسعود بن عمر. (۱۴۰۹ ق). *شرح المقاصد*، قم، شریف رضی.
جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ ق). *الصحاح*، بیروت، دار العلم للملایین.
حکیم، سید محمد تقی. (۱۴۱۸ ق). *الاصول العامه للفقه المقارن*، قم، دوم، مجمع جهانی اهل‌بیت (ع).
حمید، مفتی. (۱۳۷۴ ش). *قاموس البحرین*، محقق: علی اوجبی، تهران، میراث مکتوب.
خمیس، محمد. (۱۴۲۰ ق). *اعتقاد ائمه السلف من الحدیث*، کویت، دار ایلاف الدولیه.
خواجوی، محمد اسماعیل. (۱۴۱۸ ق). *جامع الشتات*، بی‌جا، بی‌نا.
راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت، دار القلم.
روحانی، سید صادق. (۱۴۲۹ ق). *فقه الصادق*، قم، منشورات الاجتهاد.
زبیدی، مرتضی. (۱۴۱۴ ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت، دار الفکر.
زحیلی، وهبه. (۱۴۱۱ ق). *التفسیر المنیر*، بیروت، دار الفکر.
زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). *الکشاف عن حقائق التأویل*، بیروت، دار الکتاب العربی.
سبحانی، جعفر. (۱۳۸۱). *الانصاف فی مسائل ما دام فیها الخلاف*، قم، مؤسسه امام صادق (ع).
سرخسی، محمد بن احمد. (۱۴۱۴ ق). *اصول السرخسی*، بیروت، دار الکتاب العربی.

سیواسی، محمد بن همام. (۱۴۲۵ ق). *المسامره شرح المسایره فی العقائد المنجیه فی الآخره*، بیروت، المکتبه العصریه.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۰۴ ق). *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*، قم، کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی.

شریف رضی، سید محمد بن حسین. (۱۴۰۶ ق). *حقائق التأویل فی متشابه التنزیل*، بیروت، دار الاضواء.

شوشتری، نور الله. (۱۳۶۷ ق). *الصوارم المهرقه فی نقد الصواعق المحرقه*، تهران، مطبعه النهضه.

صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۹۶). *سپاه نگهبان اسلام*، تهران، شکرانه.

صنعانی، عبدالرزاق بن همام. (۱۴۱۱ ق). *تفسیر القرآن العزیز*، بیروت، دار المعرفه.

طبرانی، سلیمان بن احمد. (۲۰۰۸ م). *التفسیر الکبیر*، اربد، دار الثقافی.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۳). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، سوم، ناصرخسرو.

طبری، محمد بن جریر. (۱۴۰۷ ق). *تاریخ الامم و الرسل و الملوک*، بیروت، دار الکتب العلمیه.

طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار المعرفه.

طبسی، نجم الدین. (۱۳۹۶). *ناگفته‌هایی از سقیفه*، قم، دوم، دلیل ما.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ ق). *العده فی اصول الفقه*، قم، محمد تقی علاقبندیان.

عاصمی حنبلی، محمد بن عبد الرحمن. (بی‌تا). *ابوبکر الصدیق افضل الصحابه و احقهم بالخلافه*، بی‌جا، بی‌نا.

عسکری، سید مرتضی. (۱۴۱۶ ق). *القرآن الکریم و الروایات المدرستین*، تهران، الجمع العلمی الاسلامی.

عشریه، رحمان و همکاران، (۱۴۰۲ ش)، «ارزیابی تحلیلی مصداق آیه «کنتم خیر امه» با رویکرد تأویلی به مقام امامت و ولایت»، *پژوهش نامه تأویلات قرآنی*، شماره ۱۰، بهار و تابستان/۵۸-۷۱.

علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۰۹ ق). *الألفین*، قم، دوم، هجرت.

علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۲۵ ق). *نهایه الوصول الی علم الاصول*، قم، مؤسسه امام صادق (ع).

علانی، صلاح الدین. (۱۴۰۷ ق). *اجمال الاصابه فی اقوال الصحابه*، کویت، جمعیه احیاء التراث العربیف.

عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). *تفسیر العیاشی*، تهران، مکتبه العلمیه الاسلامیه.
فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). *مفاتیح الغیب*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). *کتاب العین*، قم، دوم، هجرت.
فیض کاشانی، محمد محسن. (۱۴۰۶ ق). *الوافی*، اصفهان، کتابخانه امام امیر المؤمنین علی علیه السلام.
فیض کاشانی، محمد محسن. (۱۴۰۵ ق). *تفسیر الصافی*، تهران، مکتبه الصدر.
قاری، ملأ علی. (۱۴۲۱ ق). *شرح الشفاء*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
قاضی عبدالجبار، ابوالحسن. (۱۹۶۵ م). *المغنی فی ابواب التوحید و العدل*، قاهره، دار المصریه.
قاضی عبدالجبار، ابوالحسن. (بی‌تا). *تنزیه القرآن عن المطاعن*، بیروت، دارالنهضه الحدیثه.
قاضی عیاض، عیاض بن موسی. (۲۰۱۰ م). *غریب القرآن*، اردن، دار ورد الاردنیه للنشر و التوزیع.
قربانی، زین العابدین. (۱۳۹۱). *تفسیر جامع آیات الاحکام*، قم، دار الحدیث.
قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). *الجامع لاحکام القرآن*، تهران، ناصر خسرو.
قفاری، ناصر. (۱۴۱۴ ق). *اصول مذهب الشیعه الاثنی عشریه: نقد و عرض*، قاهره، دارالرضا.
قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ ق). *تفسیر علی بن ابراهیم قمی*، قم، دار الکتاب.
کشمیری، محمد انور شاه. (۱۴۲۴ ق). *إکفار الملحدین فی ضروریات الدین*، پاکستان، المجلس العلمی.
متقی هندی، علی بن حسام الدین. (۱۴۰۱ ق). *کنز العمال فی السنن و الاقوال*، بیروت، مؤسسه الرساله.
محقق حلّی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ ق). *شرائع الاسلام*، قم، اسماعیلیان.
مدنی شیرازی، سید علی خان. (۱۴۰۹ ق). *ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین*، قم، اسلامی.
مراغی، احمد. (بی‌تا). *تفسیر المراغی*، بیروت، دار الفکر.
مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). *حماسه حسینی*، تهران، چاپ شصت و ششم، صدرا.
مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). *تفسیر مقاتل بن سلیمان*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۵۴). *تفسیر نمونه*، تهران، اول، اسلامیه.
موسوی خمینی، سید روح الله. (۱۳۹۲). *تحریر الوسیله*، تهران، مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).

میلانی، سید علی. (۱۳۹۳). *عدالت صحابه: بررسی و نقد*، قم، مرکز حقائق اسلامی.
نباطی بیاضی، علی بن یونس. (۱۳۸۴). *الصراط المستقیم الی مستحقی التقدیم*، تهران، مرتضوی.
نراقی، محمد مهدی. (۱۳۸۸). *انیس المجتهدین فی علم الاصول*، قم، بوستان کتاب.
وحید بهبهانی، محمد باقر بن محمد اکمل. (۱۴۱۵ ق). *الفوائد الحائریه*، قم، مجمع الفکر الاسلامی.
هندی، رحمت الله بن خلیل الرحمن. (بی تا). *اظهار الحق*، بئر. ت، دار الکتب العلمیه.
هیثمی، ابن حجر. (۱۹۹۷ م). *الصواعق المحرقه*، بیروت، مؤسسه الرساله.
یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. (بی تا). *تاریخ الیعقوبی*، بیروت، المکتبه العصریه.

References

The Holy Quran, translated by Naser Makarem Shirazi.
ʻAlānī, Ṣalāḥ al-Dīn, *Ijmāl al-Iṣābah fī Aqwāl al-Ṣaḥābah*, Kuwait: Jamʻiyyat Iḥyāʼ al-Turāth al-ʻArabī, 1407 AH.
ʻAllāmah al-Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf, *Al-Alfayn*, Qom: 2nd ed., Hijrat, 1409 AH.
ʻAllāmah al-Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf, *Nihāyat al-Wuṣūl ilā ʻIlm al-Uṣūl*, Qom: Muʼassasat al-Imām al-Ṣādiq (AS), 1425 AH.
ʻAshriyyah, Raḥmān et al., (1402 SH), "Arzyābī-ye Taḥlīlī-ye Miṣdāq-e Āyah-ye 'Kuntum Khayra Ummah' bā Rūykard-e Taʼwīlī be Maqām-e Emāmat va Velāyat," *Pazhūhishnāmeh-ye Taʼwīlāt-e Qurʼānī*, no. 10, Spring and Summer, pp. 58-71.
ʻĀṣimī al-Ḥanbalī, Muḥammad ibn ʻAbd al-Raḥmān, *Abū Bakr al-Ṣiddīq Afḍal al-Ṣaḥābah wa Aḥaqquhum bi al-Khilāfah*, n.p., n.d.
ʻAskarī, Sayyid Murtaḍā, *Al-Qurʼān al-Karīm wa al-Riwāyāt al-Madrasatayn*, Tehran: al-Jamʻiyyah al-ʻIlmiyyah al-Islāmiyyah, 1416 AH.
ʻAyyāshī, Muḥammad ibn Masʻūd, *Tafsīr al-ʻAyyāshī*, Tehran: al-Maktabah al-ʻIlmiyyah al-Islāmiyyah, 1380 AH.
Abū al-Fidāʼ, Ismāʻīl ibn ʻAlī, *Al-Mukhtaṣar fī Akhbār al-Bashar*, Cairo: al-Maṭbaʻah al-Ḥusayniyyah al-Miṣriyyah, n.d.
Abū Qurrah, Maḥrūs ʻAlī Muḥammad, (1992 CE), "Tafsīr Qawlihi Taʻālā: Kuntum Khayra Ummah," *Majallat Kulliyyat al-Dirāsāt al-Islāmiyyah*, no. 10, pp. 23-58.
Abyārī, Ibrāhīm, *Al-Mawsūʻah al-Qurʼāniyyah*, Cairo: Muʼassasat Sijil al-ʻArab, 1405 AH.
Ājurrī, Muḥammad ibn Ḥusayn, *Al-Sharīʻah*, Cairo: Maktabat al-Anṣār al-Sunnah al-Muḥammadiyyah, 1950 CE.

Ākhūnd Khurāsānī, Muḥammad Kāẓim, *Kifāyat al-Uṣūl*, Qom: Āl al-Bayt (AS), 1409 AH.

Āmidī, Sayf al-Dīn, *Ghāyat al-Marām fī ʻIlm al-Kalām*, Beirut: Dār al-Kutub al-ʻIlmiyyah, 1413 AH.

Amīn, Sayyid Muḥsin, *Naqḍ al-Washīʻah*, Beirut: Muʼassasat al-Aʻlamī, 1403 AH.

Amīr Ṣanʻānī, Muḥammad ibn Ismāʻīl, *Ijābat al-Sāʼil Sharḥ Bughyat al-Āmil*, Beirut: Dār al-Risālah, 1406 AH.

Anṣārī, Murtaḍā, *Maṭāriḥ al-Anẓār*, Qom: Majmaʻ al-Fikr al-Islāmī, 1383 SH.

Azharī, Muḥammad ibn Aḥmad, *Tahdhīb al-Lughah*, Beirut: Dār Iḥyāʼ al-Turāth al-Islāmī, 1421 AH.

Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā, *Ansāb al-Ashrāf*, Beirut: Dār al-Fikr, 1417 AH.

Bāqillānī, Abū Bakr, *Al-Inṣāf fīmā Yajib Iʻtiqāduhu wa lā Yajūz al-Jahl bihi*, Beirut: Dār al-Kutub al-ʻIlmiyyah, 1425 AH.

Bazdawī, ʻAlī ibn Muḥammad, *Kanz al-Wuṣūl ilā Maʻrifat al-Uṣūl*, Marāghah: Jāwīd Press, n.d.

Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn ʻUmar, *Mafātīḥ al-Ghayb*, Beirut: Dār Iḥyāʼ al-Turāth al-ʻArabī, 1420 AH.

Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad, *Kitāb al-ʻAyn*, Qom: 2nd ed., Hijrat, 1409 AH.

Fayḍ Kāshānī, Muḥammad Muḥsin, *Al-Wāfī*, Isfahan: Maktabat al-Imām Amīr al-Muʼminīn ʻAlī (AS), 1406 AH.

Fayḍ Kāshānī, Muḥammad Muḥsin, *Tafsīr al-Ṣāfī*, Tehran: Maktabat al-Ṣadr, 1405 AH.

Ḥakīm, Sayyid Muḥammad Taqī, *Al-Uṣūl al-ʻĀmmah li al-Fiqh al-Muqārin*, Qom: 2nd ed., al-Majmaʻ al-ʻĀlamī li Ahl al-Bayt (AS), 1418 AH.

Ḥamīd, Muftī, *Qāmūs al-Baḥrayn*, muḥaqqiq: ʻAlī Ūjbī, Tehran: Mīrāth Maktūb, 1374 SH.

Hindī, Raḥmat Allāh ibn Khalīl al-Raḥmān, *Iẓhār al-Ḥaqq*, Beirut: Dār al-Kutub al-ʻIlmiyyah, n.d.

Ibn Abi Hatim, ʻAbd al-Rahman ibn Muhammad, *Tafsīr al-Qurʼān al-ʻAẓīm (Ibn Abī Ḥātim)*, Riyadh: Maktabat Niẓār Muṣṭafā al-Bāz, 1419 AH.

Ibn al-Wazīr, Muḥammad ibn Ibrāhīm, *Al-Rawḍ al-Bāsim fī al-Dhubb ʻan Sunnat Abī al-Qāsim (Ṣ)*, Beirut: Dār ʻĀlam al-Fawāʼid, n.d.

Ibn Athīr, ʻAlī ibn Muḥammad, *Al-Kāmil fī al-Tārīkh*, Beirut: Dār al-Kitāb al-ʻArabī, 1417 AH.

Ibn Durayd, Muḥammad ibn Ḥasan, *Jamharat al-Lughah*, Beirut: Dār al-ʻIlm li al-Malāyīn, 1988 CE.

Ibn Ḥajar al-Haythamī, *Al-Ṣawāʻiq al-Muḥraqah*, Beirut: Muʼassasat al-Risālah, 1997 CE.

Ibn Ḥanbal, Aḥmad, *Musnad al-Imām Aḥmad ibn Ḥanbal*, Cairo: Dār al-Ḥadīth, 1416 AH.
Ibn Idrīs, Muḥammad ibn Aḥmad, *Mawsū'at Ibn Idrīs al-Ḥillī*, Qom: Dalīl Mā, 1387 SH.
Ibn Jawzī, 'Abd al-Raḥmān ibn 'Alī, *Zād al-Masīr fī 'Ilm al-Tafsīr*, Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī, 1422 AH.
Ibn Jibrīn, 'Abd Allāh, *Al-Ta'līqāt 'alā Matn Lum'at al-I'tiqād*, Beirut: Dār al-Ṣumay'ī, 1416 AH.
Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar, *Al-Bidāyah wa al-Nihāyah*, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1408 AH.
Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar, *Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm (Ibn Kathīr)*, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1419 AH.
Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram, *Lisān al-'Arab*, Beirut: 3rd ed., Dār Ṣādir, 1414 AH.
Ibn Qayyim, Muḥammad ibn Abī Bakr, *Hidāyat al-Ḥayārā fī al-Radd 'alā al-Yahūd wa al-Naṣārā*, Beirut: 2nd ed., Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1415 AH.
Ibn Saḥmān al-Najdī, Sulaymān, *Al-Ḍiyā' al-Shāriq fī al-Radd 'alā al-Shubuhāt al-Mā'idh al-Māriq*, Riyadh: 5th ed., Idārat al-Buḥūth wa al-Iftā', 1414 AH.
Ibn Zahrah, Ḥamzah ibn 'Alī, *Ghunyat al-Nuzū' ilā 'Ilmay al-Uṣūl wa al-Furū'*, Qom: Mu'assasat al-Imām al-Ṣādiq (AS), 1417 AH.
Ījī, 'Aḍud al-Dīn, *Al-Mawāqif*, Beirut: 'Ālam al-Kutub, n.d.
Jawharī, Ismā'īl ibn Ḥammād, *Al-Ṣiḥāḥ*, Beirut: Dār al-'Ilm li al-Malāyīn, 1376 AH.
Kashmīrī, Muḥammad Anwar Shāh, *Ikfār al-Mulḥidīn fī Ḍarūriyyāt al-Dīn*, Pakistan: al-Majlis al-'Ilmī, 1424 AH.
Khamīs, Muḥammad, *I'tiqād A'immat al-Salaf min al-Ḥadīth*, Kuwait: Dār Ilāf al-Duwaliyyah, 1420 AH.
Khwājūyī, Muḥammad Ismā'īl, *Jāmi' al-Shatāt*, n.p., n.d., 1418 AH.
Madanī Shīrāzī, Sayyid 'Alī Khān, *Riyāḍ al-Sālikīn fī Sharḥ Ṣaḥīfah Sayyid al-Sājidīn*, Qom: Islāmī, 1409 AH.
Makārim Shīrāzī, Nāṣir, *Tafsīr-e Nemūneh*, Tehran: 1st ed., Islāmiyyah, 1354 SH.
Marāghī, Aḥmad, *Tafsīr al-Marāghī*, Beirut: Dār al-Fikr, n.d.
Mīlānī, Sayyid 'Alī, *'Adālat al-Ṣaḥābah: Barrasī va Naqd*, Qom: Markaz-e Ḥaqā'eq-e Eslāmī, 1393 SH.
Muḥaqqiq al-Ḥillī, Ja'far ibn Ḥasan, *Sharā'i' al-Islām*, Qom: Ismā'īliyān, 1408 AH.
Muqātil ibn Sulaymān, *Tafsīr Muqātil ibn Sulaymān*, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1423 AH.

Mūsavī Khomeinī, Sayyid Rūḥ Allāh, *Taḥrīr al-Wasīlah*, Tehran: Markaz-e Tanzīm wa Nashr-e Āthār-e Imām Khomeinī (RA), 1392 SH.

Muṭahharī, Murtaḍā, *Ḥamāseh-ye Ḥoseynī*, Tehran: 66th ed., Ṣadrā, 1389 SH.

Muttaqī al-Hindī, ʻAlī ibn Ḥusām al-Dīn, *Kanz al-ʻUmmāl fī al-Sunan wa al-Aqwāl*, Beirut: Muʼassasat al-Risālah, 1401 AH.

Nabāṭī al-Bayāḍī, ʻAlī ibn Yūnus, *Al-Ṣirāṭ al-Mustaqīm ilā Mustaḥiqqī al-Taqdīm*, Tehran: Murtaḍawī, 1384 SH.

Narāqī, Muḥammad Mahdī, *Anīs al-Mujtahidīn fī ʻIlm al-Uṣūl*, Qom: Būstān-e Ketāb, 1388 SH.

Qāḍī ʻAbd al-Jabbār, Abū al-Ḥasan, *Al-Mughnī fī Abwāb al-Tawḥīd wa al-ʻAdl*, Cairo: Dār al-Miṣriyyah, 1965 CE.

Qāḍī ʻAbd al-Jabbār, Abū al-Ḥasan, *Tanzīh al-Qurʼān ʻan al-Maṭāʻin*, Beirut: Dār al-Nahḍah al-Ḥadīthah, n.d.

Qāḍī ʻIyāḍ, ʻIyāḍ ibn Mūsā, *Gharīb al-Qurʼān*, Jordan: Dār Ward al-Urduniyyah li al-Nashr wa al-Tawzīʻ, 2010 CE.

Qaffārī, Nāṣir, *Uṣūl Madhhab al-Shīʻah al-Ithnā ʻAshariyyah: Naqd wa ʻArḍ*, Cairo: Dār al-Riḍā, 1414 AH.

Qārī, Mullā ʻAlī, *Sharḥ al-Shifāʼ*, Beirut: Dār al-Kutub al-ʻIlmiyyah, 1421 AH.

Qummī, ʻAlī ibn Ibrāhīm, *Tafsīr ʻAlī ibn Ibrāhīm al-Qummī*, Qom: Dār al-Kitāb, 1404 AH.

Qurbānī, Zayn al-ʻĀbidīn, *Tafsīr-e Jāmiʻ-e Āyāt-e Aḥkām*, Qom: Dār al-Ḥadīth, 1391 SH.

Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad, *Al-Jāmiʻ li Aḥkām al-Qurʼān*, Tehran: Nāṣir Khusraw, 1364 SH.

Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad, *Mufradāt Alfāẓ al-Qurʼān*, Beirut: Dār al-Qalam, 1412 AH.

Rūḥānī, Sayyid Ṣādiq, *Fiqh al-Ṣādiq*, Qom: Manshūrāt al-Ijtihād, 1429 AH.

Ṣādiqī Tehrānī, Muḥammad, *Sepāh-e Negahbān-e Islām*, Tehran: Shukrāneh, 1396 SH.

Ṣanʻānī, ʻAbd al-Razzāq ibn Humām, *Tafsīr al-Qurʼān al-ʻAzīz*, Beirut: Dār al-Maʻrifah, 1411 AH.

Sarkhasī, Muḥammad ibn Aḥmad, *Uṣūl al-Sarkhasī*, Beirut: Dār al-Kitāb al-ʻArabī, 1414 AH.

Sharīf Raḍī, Sayyid Muḥammad ibn Ḥusayn, *Ḥaqāʼiq al-Taʼwīl fī Mutashābih al-Tanzīl*, Beirut: Dār al-Aḍwāʼ, 1406 AH.

Shūshtarī, Nūr Allāh, *Al-Ṣawārim al-Muhraqah fī Naqd al-Ṣawāʻiq al-Muḥraqah*, Tehran: Maṭbaʻat al-Nahḍah, 1367 AH.

Siwāsī, Muḥammad ibn Humām, *Al-Musāmaraḥ Sharḥ al-Musāyaraḥ fī al-ʻAqāʼid al-Munjiyah fī al-Ākhirah*, Beirut: al-Maktabah al-ʻAṣriyyah, 1425 AH.

Subḥānī, Ja'far, *Al-Inṣāf fī Masā'il mā Dāma fīhā al-Khilāf*, Qom: Mu'assasat al-Imām al-Ṣādiq (AS), 1381 SH.
Suyūṭī, 'Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr, *Al-Durr al-Manthūr fī al-Tafsīr bi al-Ma'thūr*, Qom: Maktabat Āyat Allāh al-'Uẓmā al-Mar'ashī al-Najafī, 1404 AH.
Ṭabarānī, Sulaymān ibn Aḥmad, *Al-Tafsīr al-Kabīr*, Irbid: Dār al-Thaqāfī, 2008 CE.
Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*, Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1412 AH.
Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, *Tārīkh al-Umam wa al-Rusul wa al-Mulūk*, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1407 AH.
Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan, *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*, Tehran: 3rd ed., Nāṣir Khusraw, 1373 SH.
Ṭabasī, Najm al-Dīn, *Nāgoftah-hā'ī az Saqīfeh*, Qom: 2nd ed., Dalīl Mā, 1396 SH.
Taftāzānī, Mas'ūd ibn 'Umar, *Sharḥ al-Maqāṣid*, Qom: Sharīf Raḍī, 1409 AH.
Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan, *Al-'Uddah fī Uṣūl al-Fiqh*, Qom: Muḥammad Tafī 'Alāqbandiyān, 1417 AH.
Waḥīd Bihbahānī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Akmal, *Al-Fawā'id al-Ḥā'iriyyah*, Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī, 1415 AH.
Ya'qūbī, Aḥmad ibn Abī Ya'qūb, *Tārīkh al-Ya'qūbī*, Beirut: al-Maktabah al-'Aṣriyyah, n.d.
Zabīdī, Murtaḍā, *Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs*, Beirut: Dār al-Fikr, 1414 AH.
Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar, *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq al-Ta'wīl*, Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī, 1407 AH.
Zuḥaylī, Wahbah, *Al-Tafsīr al-Munīr*, Beirut: Dār al-Fikr, 1411 AH.

استناد به این مقاله: محقق گرفمی، البرز.، عمو رضایی، فرهاد. (۱۴۰۵). تحلیل تطبیقی دیدگاه فریقین درباره اعتبار عمل صحابه در انتخاب خلیفه با تأکید بر آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران. *پژوهشنامهٔ کلام تطبیقی شیعه، ۷ (۱۲)*، ۳۸۳-۴۱۹.
DOI: 10.22054/jcst.2026.91350.1291

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.